

TÉZISEK

az építész mester (Doctor of Liberal Arts, DLA) fokozat elérésére
irányuló eljáráshoz

Jelölt neve: Csanády Gábor okleveles építészmérnök

Értekezésének címe: Szakrális tér a mai Magyarországon
adalékok katolikus templomok tervezéséhez

Mestermunkája: Hodász, Széchenyi utca 2. gk. templom

Budapest, 2002

RÉSZLET AZ ÉRTEKEZÉS ELŐSZAVÁBÓL

Egyetemi hallgatóként terveztem az első templomot több, mint egy évtizede, és azóta is újra és újra előfordul a tervezési munkák között. Azt kezdettől fogva tudom, hogy a templom több kell legyen egyszerû középületnél, de ennek a többletnek a megfogalmazása egyre nehezebbnek bizonyult, és mára biztos vagyok benne, hogy a templom, mely szakrális hely, (görögül 'müszterion'): titok, nem ragadható meg szavakkal. Kerete, része annak a misztériumnak, „amely az Isten szavaival sem váltható szavakra”, és amely a templom „lelke”.

A szakrális kifejezési lehetősége, megragadhatósága izgat egyre inkább a tervezés során. Azt keresem, arra próbálok összpontosítani, hogy hogyan lehet a szentet, szakrális megragadni egy épületben. Mitől liturgikus az egyik tér, és mitől érződik profánnak egy másik.

A II. Vatikáni zsinat követ dobott a liturgia állóvizébe. Az átalakulás sok új értéket hozott, de olyan dolgok is előkerültek, melyeket esetleg érdemes újragondolni, kiigazítani.

Az értekezés azokat a gondolatokat gyûjti össze, melyek a tervezés során vetődtek fel. Ezek részben saját tapasztalatok, sokszor más szerzõktõl vett dolgok, de a saját gondolataimat is igyekeztem más megfogalmazásában közreadni. Tematikus gyûjtésnek indult, de közben új gondolatok, hangsúlyok is előkerültek, például a zsinagóga elõképi szerepével kapcsolatban, a téri irányultság kapcsán, vagy a templom lelki dimenziójával kapcsolatban.

Az értekezés címében szereplő Magyarország az a határ, ameddig az állítások igazságában biztos vagyok, bár nagy valószínűséggel Közép-Európára is igazak, sőt lehetne tágítani a kört, de a pontos határok megállapítása további kutatásokat igényelt volna. Ugyanúgy óvatosságból került a katolikus templom az alcímbe, hiszen számtalanszor hivatkozom más felekezetű forrásokra, és az állítások nagy része más templomok esetében is igaz, de a pontos határok itt is további kutatásokat igényeltek volna, annál is inkább, mert ezek nem feltétlenül a felekezetek határán húzódnak. A mai szó a zsinatot követő változásokat értékelő kort jelentik, tágabb értelmezésben az ezredfordulót.

A kutatás egyrészt a konkrét gondolati-tapasztalati anyag rögzítésével, lejegyzésével történt, másrészt a szakirodalom és a témához kötődő egyéb könyvek, cikkek áttanulmányozásával, kijegyzetelésével, továbbá a kortárs templomok megismerésével, személyes felkereséssel, előadásokon, ill. templommal foglalkozó nemzetközi konferenciákon: Moszkvában és Varsóban.

A téma kutatása meglepően új területnek bizonyult: a II. Vatikáni zsinat óta senki nem foglalta össze a templommal kapcsolatos ismereteket, bár részterületekkel több írás foglalkozott. Ez az írás sem tudja a teljesség igényét kielégíteni: csak a templom szentségével foglalkozik. Bár ez csak részterülete a templomi ismereteknek, de talán az egyik legfontosabb része.

TÉZISEK

1. A jövőben is szükség lesz templomra minden bizonnyal, így templomok tervezésére is, mert az egyház ugyan defenzív helyzetbe jutott mára, de vannak pozitív jelek is.

Létével világnézeti kérdéseket vet fel, mert Isten szuverén személyére hivatkozik. Misztérium.

2. A templom a kozmikus hegy utánzata, amely a földet az éggel köti össze, „Isten háza és az ég kapuja”¹

A 'templom' pogány eredetű szó mellett a magyarok az egyház 'szent-ház' szót használják az épület megnevezésére.

Az eklézsia és a zsinagóga szavak rokon értelmű görög eredetre vezethetők vissza ('a gyülekezet háza').

A katolikus templom Isten háza, a liturgikus ima helye, az Oltáriszentség őrzésének és imádásának helye, a liturgia építészeti kerete és az Istennel való találkozás helye mindenki számára.

Rá kell ismernünk a templomra kívülről és belülről, megújításához a keresztény liturgia kezdeteihez kell visszanyúlnunk. A templom tervezése egyfajta elmélkedő imádságként is felfogható.

3. A szent jelentése Istennek lefoglalt és tiszteletre méltó; fönséges, hatalmas és sugárzó szeretet, amely a bűntől mentes.

A templom szentsége fokozatosan fogalmazódik meg a kereszténységben; kezdetben zsinagógákat, háztemplomokat használnak.

Felszentelik, körülbelül a negyedik századtól kezdve (dedikálják), a szenteléssel kikerül a profán használatból, és Istennek foglalják le.

Szent benne Isten kimondott szava (igeliturgia), az eucharisztikus áldozat (áldozati liturgia) vagyis az Oltáriszentség, melyet itt is őriznek, szentek az ereklyék és szentek a keresztények maguk is.

¹ Vö. Ter 28,17.

4. A templom ideje szent idő, benne a végtelenül gyakran elérhető örök jelen ismétlődik, a mindig ugyanaz érhető el. A krisztusi megváltás sajátos idődimenzióit örökli.

Az örökkévalónak épül, örökre Istennek szentelik. Isten változatlan szeretetének jele, családi otthon.

5. Építészeti eszközök

Vertikalitása onnan ered, hogy Istent magunk fölé képzeljük, és ezzel magyarázhatóak a kozmikus hegyek is.

Fénye irányítja a tekintetünket, szakralitást kölcsönözhet az épületnek, és Krisztus szimbóluma. A fényt és az alig fényt egyaránt biztosítani kell a templomban. Az arany a nem teremtett fény (glória) szimbóluma a keresztény ikonográfiában.

Kozmikus viszonylatokhoz kapcsolódása a szentség fontos kifejeződése. Ebből csak a keletelés szokása maradt meg, ami azonban ma is fontos.

Hitelessége Isten és az egyház szavahihetőségéről is szól, ne legyenek benne olcsó utánzatok. A misztériumot hallgatásával és nem a fecsegésével dicsőíti meg.

A liturgia közös átélésének és a rejtekben imádkozásnak a helye, ne üljenek egymással szemben a résztvevők, és tágas is legyen.

Készítsen elő az Istennel való találkozásra, legyen az oltárhoz vezető út.

Anyagai lehetőleg „szentek”, szerények és tartósnak legyenek, a szimbolikus jelentésekre is figyelemmel.

Díszítése visszafogott, szerény legyen, hogy Isten szólíthassa meg a betérőt, ismerjen rá gyerekkora, esküvője templomára az új templomban is.

ÉPÍTÉSZETI LEÍRÁS A HODÁSZI GÖRÖGKATOLIKUS TEMPLOMRÓL

A tizennegyedik századi református, a Csaba László által tervezett római katolikus és a cigányok görög katolikus temploma mellett a község negyedik temploma volt az az egyszerű barokk templom, amely 1810 óta állt a jelenlegi templom helyén és amelyet szerkezeti okok miatt 1994 -ben bontottak le. Azelőtt is volt valamilyen temploma a görög katolikusoknak, mert a községben csaknem teljes ikonosztáz maradt fenn tizenhetedik és tizennyolcadik századi ikonokkal. Néhány évvel a lebontás előtt fejeződött be a parókia építése.

A telek a község főterén, a főtér tözsomszédságában áll szemben a téren álló középkori templommal. Meghatározó a főtérről való megközelítés és rálátás. Ebből az irányból kell a parókiát autóval is megközelíteni.

A keletelés szokása a szentélyt fordította az utca felé. (Így állt a barokk templom is.) Hodász Mátészalka és Nyírbátor között van a fatornyos Szabolcsban: ez is a hely szelleméhez tartozik, valamint a szegénység. A helyiek nem tudják állni az építkezés költségét – a községben sok a munkanélküli – az építkezésre még ígéret sem jutott, nemhogy pénz, de méltatlan lett volna kevésbé szép templomot építeni, mint a cigány egyházközség.

A templom a keleti templomok hármastagolását követi: keletről az előteret az előcsarnok követi, félkör alakban ölelve körül a templomhajót összekötve a keleti bejáratot a nyugati bejáratokkal. A második térrész a kör alaprajzú templomhajó, a hívek gyülekezeti tere, ahová a padok és a litiás asztal kerül. A harmadik a szentély az ikonosztázzal, az oltárral a proszkomídiával oltárral és a magas-trónnal. A templom főterét négy kisebb helyiség egészíti ki: sekrestye, előtér, gyóntatófülke és raktár. Az előtér feletti fatorony rejti a harangokat.

- A körre írt kereszt alaprajz az augur mozdulata: felszentel, elválasztja a szentet a profántól – teremt. Kijelöli a négy világtájt és a központot. A kör a kezdet, a teljesség, a tökéletesség és a végtelen végesség jele. A kereszt Krisztus és a megváltó keresztáldozat jele, mely megszenteli a világot.
- A négy pillér, a négy evangélista szokásos szimbóluma, feljebb nyolcszögletű tamburt hord: a nyolcszög az e világit jelentő négyesség és a mennyeit jelentő hármasság összességét meghaladó új teremtés szimbóluma: az újjászületésé, a keresztelőkápolnák formája, a megváltásé.
- A kupola a menny jelképe, a kék fedés az ég megfordítása az ikonok fordított, szemlélőre szerkesztett perspektívájához hasonlóan. A pillérek közötti feszített tér vertikálitása jelöli a világtengelyt – a helyet, ahol ég és föld összeér.
- A templom tere a centrális és az irányított tér egyfajta egyesítése, a centrális központi tér hosszanti irányban bővített, az ülésrend is irányított. Az additív formálás a VI. századra utal.
- A terv azon az élen egyensúlyoz, amelyen az újszerű formálás és a történeti gesztusok találkoznak. Miközben a formálás új elemekből építkezik, szokatlan helyen jelenik meg torony, karzat és lépcső, ablak és ikon, mégis a természetesség, a mindig itt volt érzését kelti: hitelesen őrzi a hely szentségét.
- A templom a közösség emlékeit őrzi: bekerül a kétszáz éves ikon a képfalba, a korábbi csillár a barokk templomból, egy ősi ablakmotívum és a régi templomi zászlók. A közös otthonban együtt él a régi és az új.
- Anyaghasználatában egyszerű az épület, a hagyományos, a „szent” anyagokat használja: fát és fehér vakolt falat, mézshomokkal szegve, amelyben egyszerre van jelen a kő időtlen örökkévalósága és az elmúlás jelene. Az anyagok a maguk valóságában jelennek meg.
- A díszítése szerény, szinte csak az ikonokra korlátozódik és nem csak az anyagiak miatt hanem, hogy teret adjon Isten szavának.

ADATOK

Helyszín: Hodász, Széchenyi utca 2.
Hrsz: 939

Építtető: Görögkatolikus Egyházközség Hodász
Gelsei Gábor esperes paróchus

Tervezés ideje: 1993-96

Engedélyes terv: 1995 szeptember

Kivitelezési terv: 1995 október – 1996 február

Építés: 1996-98 november

Szentelés: 1998 március 29.

Tervezők: építész tervező: Csanády Gábor
szerkezettervezők: Nemcsics Imre
Martos Tamás
gépész tervezők Hanczár Zsolt
Tuczai Péter
elektromos tervező: Sápi József

Talajmechanika: Ungvári Albert

Kivitelező: Laczkó Antal

Építési költség: kb. 35 millió forint

Helységek: templomtér 222.71 m²
alapterület összesen 258.54 m²

Befogadóképesség: 100 ülőhely és min. 150 állóhely

PUBLIKÁCIÓK:

2000. október 15-22. Nemzetközi Építész Konferencia, Moszkva, Építészek Háza, Az Orosz Építész Szövetség és az UIA szervezésében „The Christian Church Idea and Sacred Image” címmel
Előadás Fejérdy Péterrel „New Parish Complexes in Hungary” címmel (50-50%)
2001. március „Építészeti ikonok” Alaprajz 8. évfolyam 2. szám 10. oldal
2001. június 30. Nemzetközi Építész Konferencia, Warsó, APA K&A Székház, az UIA „Places of Worship” munkacsoport első szemináriuma
Előadás „Sacrality and building, Hungarian aspect of a question” címmel
2001. „New parish complexes in Hungary” Bulletin 2001 szerzőtárs: Fejérdy Péter BMGE kiadás 71. oldal
2001. december „Kirchenneubau voll Dynamik und Licht” architektur Heft 8 – Dez 2001 46. oldal
2002. szeptember „Berlin 2002. Az UIA XXI. kongresszusa” Alaprajz 9. évfolyam 6. szám 4. oldal

A MESTERMŰ TÉMÁJÁHOZ KAPCSOLÓDÓ TERVEK:

- 1990 Regnum Mariánum templom komplex terv
- 1991 Görögkatolikus cigánytemplom diplomaterv
- 1992 Budakeszi református templom, mesteriskolás tervpályázat
- 1992 Görögkatolikus cigánytemplom és közösségi ház, Hodász
- 2000 Helyőrségi templom, Bp. I. kerület, zártkörű tervpályázat második helyen értékelt
- 2001 Pesthidegkúti templom átalakítása, zártkörű tervpályázat, második díj

AZ ÉRTEKEZÉSHEZ FELHASZNÁLT IRODALOM

- A Katolikus Egyház Katekizmusa Bp. 1994, Szent István Társulat.
- A vallás fogalma és jelensége. A Zsámbéki Katolikus Tanítóképző Főiskola jegyzete. Szerk.: Hankovszky Jácint.
- Becker Gábor: Templomépítés. DLA-értekezés Bp.1999.
- Bouyer, Louis: Építészet és liturgia. Szeged, 2000, Agapé, Architecture et liturgie. Paris, 1991, CERF.
- Bühlmann, Walter: Hogyan élt Jézus. Lakás, étkezés, munka, utazás a 2000 évvel ezelőtti Palesztinában. Bp. 1997, Corvinus, Wie Jesus lebte. Luzern/Stuttgart, 1987, Rex.
- Czakó Gábor: Mi a helyzet. Gazdaságkor titkai. Bp. 1995, IGEN Egyesület.
- Cs. Varga István: Szent művészet. Bp. 1994, Xénia, több szerző
- Cserháti József pp. és Fábián Árpád pp.: A II. Vatikáni Zsinat Tanítása. Bp. 1983, Szent István Társulat.
- Dercsényi-Hegy-Marosi-Török: Katolikus templomok Magyarországon. Bp. 1991, Hegyi & Társa
- Eliade, Mircea: A szent és a profán. Bp. 1999, Európa, The Sacred and the Profane. The Nature of Religion. New York, 1959, Harcourt Brace Jovanovich.
- Előd István: Katolikus Dogmatika. Bp. 1978, Szent István.
- Fouré, Catherine (szerk.): Szentföld. Bp. 2000, Park, Terre Sainte. Paris, 1997, Gallimard.
- Frampton, Kenneth: Studies in Tectonic Culture Poetics of Construction in 19th and 20th. Introduction.
- Gáspár Zs.-Maros D. (szerk.): A hit asztala. Az áldozattól az istentiszteletig. Öt vallás liturgikus tárgyaiból. Bp. 1990, Officina nova, Szerzők, Fabinyi Tibor, Kárpáti László, Raj Tamás, Tenke Sándor, Török József.

- Gereben Ágnes: Egyház az ateista államban. 1917-1925 Új dokumentumok az orosz ortodoxia és a bolsevizmus viszonyáról. Bp. 2001, PolgART.
- Guzsik Tamás: Szakrális építészeti terek funkcióelemzése I.-III. Egyetemi segédlet Bp. 1988, BME Építészettörténeti és Elméleti Intézet.
- Harpur, James: Megszentelt tájakon. Ahol a menny összeér a földdel. Bp. 1998, Magyar Könyvklub, The Atlas of the Sacred Places: meeting points of heaven and earth. London, 1994, Cassel.
- Humphrey, Caroline – Vitebsky, Piers: Építészet és vallás. Bp. 1998, Helikon – Magyar Könyvklub.
- Jelenits István: A szakrális tér esztétikájához. Vigília, 1997/9. 586–595., ill. Kinyilatkoztatás és emberi szó. Bp. 1999, Új Ember.
- Kismarty-Lechner Jenő: A katolikus templomépítés liturgiai követelményei. (M. Tk. K. XX. kötet.) 1941-45 (?), BME könyvtár.
- Kroll, Gerhard: Jézus nyomában. Bp. 1982, Szent István Társulat, Auf den Spuren Jesu. Leipzig, 1980, St. Benno.
- Lengyel László–Várszegi Asztrik: Beszélgetőkönyvecske. Bp. 1999, Helikon.
- Magnusson, Magnus: Ásóval a Biblia nyomában. Ami Krisztus születése előtt történt. Bp. 1995, Gondolat, BC The Archeology of the Bible Lands. London, Sydney, Toronto, 1977, Bodley Head és BBC, London.
- Medvigy Mihály: Rómát látni... Bp. 1996, Makrovilág.
- Moorey P.R.S.: Bibliai Tájak. Bp. 1985, Helikon, Biblical Lands. Lausanne, 1975, Elsevier.
- Neufert, Ernst: Építés- és tervezéstan. Bp.-Pécs, 1999, Dialóg Campus (35.kiad.), illetve Berlin, 1936.

- Popova, Olga – Szmirnova, Jengelina – Cortesi, Paola: Az Ikon. Bp. 1996, Officina. Icone. Milano, 1995, Arnoldo Mondadori.
- Rév Ilona : Templomépítészetünk ma. Bp.1987, Corvina.
- Ratzinger, Joseph bíboros: A liturgia szelleme. Bp. 2002, Szent István Társulat, Der Geist der Liturgie. Freiburg, 2000, Herder.
- Római Pontifikále: A Templomszentelés Rendje.
- Szántó Konrád : A katolikus egyház története. 2 kötet, Bp. 1988, Ecclesia.
- Tompos Erzsébet: A későrómai császárság és Bizánc keresztény építésze. Bp. 1994, Ligatura Kft.
- Tompos Erzsébet: Az építészet története. Középkor. A bizánci és az iszlám építészet. Bp. 1986, Tankönyv.
- Tótfalusi István : Vallási vademekum. Bp./Szeged, 1992, Móra/Szent Gellért.
- Unamuno, Miguel de: A kereszténység agóniája. Bp. 1997, Kossuth.
- Várnagy Antal: Liturgika. Abaliget, 1993, Lámpás.
- Vogt, Klaus: Stuttgarter Biblische Lexikon. Stuttgart, 1974, Prugg-Verlag GmbH, Kleines Stuttgarter Bibellexikon. 2. kiadás Stuttgart, 1970, Verlag Kath. Bibelwerk GmbH Stuttgart und Christliche Verleganstalt Konstanz, Szerzők: Heinz Obermayer, Kurt Speidel, Klaus Vogt, Gerhard Zieler.
- Alaprajz 1998. 5 . tematikus szám.
- Magyar Egyházzene 2001/2002. 2.
- Magyar Építőművészet 1988. 4-5. szám.
- Mérleg 1998. 1. tematikus szám.
- Vigília 1984. február, Templom és építészet.
- Vigília 1997/9. 586-595.

• • f^{\wedge} • \sim

(Doctor of Liberal Arts, DLA)

• • f^{\wedge} • -

• • f^{\wedge} • $\sim f$ •

1. ••f[^]•~

••f[^]

, ••f[^] •f[^]~[^]

-

-

••f[^]

- ••f[^]•[^].

-

2. ••f[^]

-

-

••f[^]•~-

••, f••[^]
templum» («••f[^]»)

szentegyház»),

«••f[^]•~» («eklézsia
székesegyház

••f[^]f•

••[^]

••*f*[^]•

3.

- ••*f*

•

-

«••*f*[^]•[~]» -

-

-

-

$-f \cdot \tilde{\cdot}$

$\cdot \tilde{\cdot}$

-

4.

$\cdot \cdot f \cdot \hat{\hat{\cdot}} \cdot \tilde{\cdot}$

$\cdot \cdot f^{\hat{\cdot}} \tilde{\cdot}$

-

-

5.

$\cdot \cdot f \cdot \hat{\cdot} \cdot, \cdot \cdot f^{\hat{\cdot}} \cdot \tilde{\cdot}$

$\cdot \cdot f^{\hat{\cdot}}$

-

$\cdot \cdot f^{\hat{\cdot}} \cdot \hat{\tilde{\cdot}},$

$$- \bullet \bullet f^{\wedge} \bullet \tilde{\bullet} \bullet f$$

$$\bullet f \bullet$$

$$\bullet \bullet f^{\wedge}$$

$$\bullet \bullet f^{\wedge} \bullet$$

-

$$\bullet \bullet f^{\wedge} \bullet \bullet \tilde{\bullet} \tilde{\bullet}$$

$$\bullet \bullet f^{\wedge} \bullet \sim$$

1.)

$$\bullet \bullet f^{\wedge} \bullet \bullet \bullet \text{ c III - IV}$$

2.)

3.)

4.)

$$\bullet \bullet f^{\wedge} \bullet \sim - \bullet \bullet f^{\wedge} \bullet$$

5.)

• • •

-

• • f^{\wedge} • • $\sim f$:

• • f^{\wedge} • -

-

1993 – 1996 • • .

-

1996 • . -

29 • • f^{\wedge} • 1998 • .

• • f^{\wedge} • • \sim^{\wedge} •

• f

222,71 f^2

$$\dots f^{\wedge} \dots \tilde{}.$$

$$\tilde{} \dots.$$

-

-

-

•• f • $\hat{\cdot}$ • $\hat{\cdot}$ -

•• $f^{\hat{\cdot}}$ •

•• $f^{\hat{\cdot}}$ • -

- •• f

~•• f .

-

VI •• $f^{\hat{\cdot}}$.

•• $f^{\hat{\cdot}}$ • $\tilde{\cdot}$ • $\tilde{\cdot}$

- $f^{\hat{\cdot}}$

15-22 ••• f^•f 2000 ~.

UIA

The

Christian Church Idea and Sacred Image»
«New Parish Complexes in Hungary».
••f^••~.

••f^ 2001 •.
Alaprajz, 8-

30 ••f^ 2001 •.
••^ APA K&A) UIA «Places of
Worship»
«Sacrality and Building, Hungarian Aspect of a Question». ••f^•~.

2001 •. «New Parish Complexes in Hungary».
Bulletin 2001. BMGE, •f^ . 71.

2001 •. «Kirchenbau coll Dynamik und Licht». Architektur Heft
8 – Dez. 2001, f^~ . 46.

2002 •. «•e•f^ • 2002. XXI UIA
••f^•). Alaprajz, 9-

1990 •. Regnum Mariánum
1991 •. -^f•
1992 •.
1992 •. ••f^•-

2000 •. I

2001 •.

Bp. 1994,

Szent István Társulat.

Hankovszky Jácint.

Becker Gábor

Bp.1999.

Bouyer, Louis

Szeged, 2000.

Agapé, Architecture et liturgie. Paris, 1991, CERF.

Cs. Varga István

Bp. 1994, Xénia

Cserhádi József pp. ~ Fábrián Árpád pp.: ••f^•f II

Bp. 1983, Szent István Társulat.

Dercsényi-Hegyi-Marosi-Török

Bp. 1991, Hegyi & Társa

Eliade, Mircea

Bp. 1999, Európa, The Sacred and

the Profane. The Nature of Religion. New York, 1959, Harcourt
Brace Jovanovich.

Előd István:

Bp.

1978, Szent István.

Fouré, Catherine (f••.): ••f^•f ••f^•. Bp. 2000, Park, Terre Sainte.

Paris, 1997, Gallimard.

Gáspár Zs.-Maros D

Bp. 1990, Officina nova, ••f^•~:

Fabinyi Tibor, Kárpáti László, Raj Tamás, Tenke Sándor, Török
József.

Gereben Ágnes

-1925

Bp. 2001, PolgART.

Guzsik Tamás

I.-III.

Bp. 1988, BME ••f^•^~^

•~.

- Harpur, James
 ••f^••. Bp. 1998, Magyar Könyvklub, The Atlas of the Sacred Places: meeting points of heaven and earth. London, 1994, Cassel.
- Humphrey, Caroline – Vitebsky, Piers: ^ ••f^•^~. Bp. 1998, Helikon – Magyar Könyvklub.
- Jelenits István
 Vigília, 1997/9. 586–595., ill.
 . Bp. 1999, Új Ember.
- Kismarty-Lechner Jenő: f
 (M. Tk. K. ••f XX) 1941- BME.
- Kroll, Gerhard Bp. 1982, Szent István Társulat,
 Auf den Spuren Jesu. Leipzig, 1980, St. Benno.
- Moorey P.R.S Bp. 1985, Helikon, Biblical
 Lands. Lausanne, 1975, Elsevier.
- Popova, Olga – Szmirnova, Jengelina – Cortesi, Paola: ••f^•. Bp. 1996, Officina. Icone. Milano, 1995, Arnoldo Mondadori.
- Ratzinger, Joseph bíboros: ••f . Bp. 2002, Szent István Társulat, Der Geist der Liturgie. Freiburg, 2000, Herder.
- Tompos Erzsébet
 Bp. 1994, Ligatura Kft.
- Várnagy Antal Abaliget, 1993,
 Lámpás.
- Vogt, Klaus
 Stuttgart,1974, Prugg-Verlag GmbH, Kleines Stuttgarter Bibellexikon. 2. kiadás Stuttgart,1970, Verlag Kath. Bibelwerk GmbH Stuttgart und Christliche Verleganstalt Konstanz, Szerzők: Heinz Obermayer, Kurt Speidel, Klaus Vogt, Gerhard Zieler.
- Alaprajz • 5/1998.
- Magyar Építőművészet (). • 4-5 /1988.